

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО МЕХАНІЗМУ БОЛГАРІЇ (1989–2015 рр.)

Б. П. Грушецький

Грушецький Б. П. Політичні партії як елемент зовнішньополітичного механізму Болгарії (1989–2015 рр.). У статті досліджується роль політичних партій у механізмі формування зовнішньої політики Болгарії в умовах багатопартійного демократичного режиму. Проаналізовано зовнішньополітичні програми найбільш впливових політичних сил країни, що сповідують соціалістичну (БСП), аграристську (БЗНС), ліберальну (НРСД, РПС), консервативну (СДС, ГЕРБ), націоналістичну («Атака») ідеології. Виявлено їх вплив на зовнішню політику, здійснювану урядами Болгарії протягом зазначеного періоду.

Ключові слова: Болгарія; політична партія; зовнішньополітичний механізм; політична програма; європейська інтеграція; євроатлантична інтеграція.

Грушецкий Б. П. Политические партии как элемент внешнеполитического механизма Болгарии (1989–2015 гг.). В статье исследуется роль политических партий в механизме формирования внешней политики Болгарии в условиях многопартийного демократического режима. Проанализированы внешнеполитические программы наиболее влиятельных политических сил страны, которые исповедуют социалистическую (БСП), аграристскую (БЗНС), либеральную (НДСВ, ДПС), консервативную (СДС, ГЕРБ), националистическую («Атака») идеологии. Выявлено их влияние на внешнюю политику, осуществляемую правительствами Болгарии на протяжении указанного периода.

Ключевые слова: Болгария; политическая партия; внешнеполитический механизм; политическая программа; европейская интеграция; евроатлантическая интеграция.

Hrushetskyi B. P. Political Parties as an Element of the Foreign-Policy Mechanism of Bulgaria (1989–2015). The role of the political parties in the Bulgarian foreignpolicy formation in the conditions of multiparty democratic regime is researched in the article. Foreign-policy agendas of the most influential political forces that follow the socialist (BSP), agrarian (BANU), liberal (NMSS, MRF), conservative (UDF, GERB), nationalist (Ataka) ideologies are analyzed. It is revealed their influence on the foreign policy, conducted by the Bulgarian governments during this period.

Keywords: Bulgaria; political party; foreign-policy mechanism; political agenda; European integration; Euro-Atlantic integration.

На межі 1980–1990-х рр. відбулась докорінна зміна правових основ функціонування зовнішньополітичного механізму Болгарії. У грудні 1989 р. Пленум Центрального комітету Болгарської комуністичної партії (ЦК БКП) прийняв рішення про відміну статей 2 і 3 Конституції Народної Республіки Болгарія 1971 р., що узаконювали провідну роль компартії в політичному житті країни. З цього моменту будь-які політичні партії були позбавлені конституційного права безпосередньо впливати на зовнішню політику держави¹. Тоді ж почався процес кардинальних демократичних перетворень у Болгарії, що призвів до ліквідації жорсткої централізації прийняття зовнішньополітичних рішень, що раніше було виключною прерогативою ЦК БКП та її лідера Т. Живкова.

Прийнята в липні 1991 р. нова Конституція Болгарії передбачала наявність зовнішньополітичних повноважень у трьох центральних органів влади: Народних зборів, Президента, Ради міністрів, рішення яких могли бути оскаржені у Конституційному суді². Окрім цього, нормативно-правові акти, прийняті у 1991–2015 рр., наділили окремими повноваженнями у сфері зовнішньої політики низку органів виконавчої влади (міністерство закордонних справ, міністерство оборони, Державне агентство болгар на чужині, Державне агентство «Національна безпека», Національну розвідувальну службу, інші міністерства та відомства) та міжінституційні структури (Конституційна рада національної безпеки, Рада безпеки при Раді міністрів). До другої групи елементів зовнішньополітичного механізму Болгарії відносяться ті актори, які здатні впливати на прийняття зовнішньополі-

тичних рішень, хоча ця їх роль не прописана в нормативно-правових актах. Це політичні партії, неурядові організації, економічні лобістські групи, суспільна думка.

На практиці вплив політичних партій на здійснюваний країною зовнішньополітичний курс виявляється вирішальним, що пов'язано з особливостями політичної системи Болгарії. Політичні партії та блоки є основними учасниками виборів до Народних зборів. Рада міністрів формується на основі коаліційних домовленостей між депутатськими фракціями, отже, зовнішньополітична програма уряду відображає основні пункти програм політичних сил, які беруть в ньому участь. Всі президенти після 1989 р. також здійснювали діяльність відповідно до основного курсу партії, що їх висувала на посаду. Завдяки тому, що політичні партії формують три найголовніших центральних органа влади, вони впливають і на розставлення кадрів у інших державних структурах, що відповідають за зовнішню політику.

Упродовж 1989–2015 рр. 19 політичних сил мали власних представників у Народних зборах, 8 з них – Болгарська соціалістична партія (БСП), Союз демократичних сил (СДС), Рух за права і свободи (РПС), Болгарський землеробський народний союз (БЗНС), Народний рух «Сімеон Другий» (НРСД), Громадяни за європейський розвиток Болгарії (ГЕРБ), Реформаторський блок та «Альтернатива за болгарське відродження» – брали участь у формуванні уряду. БСП і РПС були присутніми у парламенті протягом усього досліджуваного періоду. Отже, саме характер їхнього впливу на зовнішню політику Болгарії в контексті зовнішньополітичних пріоритетів їх політичних програм є предметом дослідження.

Метою статті є визначення ролі політичних партій у механізмі формування зовнішньої політики Болгарії в умовах функціонування багатопартійного демократичного режиму протягом 1989–2015 рр. Загальній характеристиці партійної системи Болгарії присвячена праця Г. Карасімеонова³. Вплив політичних партій Болгарії на її зовнішню політику аналізували С. Георгієва, С. Катсікас, М. Спірова, А. Тодоров⁴. Окремі аспекти зазначеної проблеми розглядають Е. Гіатзідіс, Л. Светлорусова, І. Тодоров⁵. У працях таких дослідників, як І. Баєва та Е. Калінова, Г. Брусаторчі, Р. Васілев, Н. Генев, розглядається вплив етнічного чинника на формування партійної системи Болгарії та її зовнішню політику⁶.

Для досягнення мети дослідження було проаналізовано офіційні програми політичних партій Болгарії, що брали участь у формуванні уряду протягом 1989–2015 рр., а також програми урядів⁷. Джерельна база дослідження також включає в себе програмні статті та монографії П. Берона, А. Догана, А. Лілова, А. Мозер, Г. Парванова⁸, стенограми засідань Народних Зборів⁹, повідомлення новинних агентств, статті у періодичних виданнях¹⁰.

Лівоцентристська БСП була створена на початку 1990 р. шляхом реорганізації Болгарської комуністичної партії, зокрема й зміни ідеології (соціалістична замість комуністичної)¹¹. Представники партії очолювали Раду міністрів у 1989–1990, 1995–1997, 2005–2009, 2013–2014 рр., у 1990–1991 рр. входили до складу коаліційного уряду. Крім того, наприкінці 1989–1990 рр. головою держави був соціаліст П. Младенов, а у 2002–2012 рр. – Г. Парванов.

Початковий зовнішньополітичний курс БСП повністю відповідав радянській політиці «нового політичного мислення», проте швидко еволюціонував: якщо у грудні 1989 р. пріоритетними були оголошені відносини з соціалістичними країнами, то вже в лютому 1990 р. акцентувалось на участі Болгарії у створенні «спільного європейського дому». Передвиборча програма БСП, ухвалена весною того ж року, вже містила положення про членство держави в ОВД лише до того часу, «поки існують військові блоки»¹².

З часом всередині керівництва БСП починають формуватись два політичних крила: консервативне та реформістське. Представники першого (А. Лілов, Ж. Віденов, А. Луканов) виступали за тісну співпрацю з ЄЕС і Російською Федерацією як гарантію незалежності країни від США, категорично проти вступу до НАТО. Росія розглядалась як братня слов'янська країна, дружні відносини з котрою не повинні залежати від процесу європейської інтеграції. У відносинах з сусідами консерватори намагались спиратись на союз із православними Грецією, Румунією та Югославією на протипагу мусульманській Туреччині, що вважалась головною загрозою національній безпеці держави.

Реформатори (А. Томов, Ч. Кюранов) виступали за активізацію регіональної та загальноєвропейської співпраці, вступ Болгарії до ЄЕС, розвиток економічних відносин зі США,

Німеччиною, Грецією. Вони пропонували зберегти тісні зв'язки з СРСР і країнами Східної Європи, але в тій мірі, наскільки це не суперечило б європейській інтеграції. При цьому вони також були противниками вступу до НАТО¹³.

Внаслідок внутрішньопартійної боротьби на початку 1990-х рр. управління було зосереджено в руках консерваторів, ідеологічним поглядом яких відповідала програма БСП 1994 р. Д. Ішияма відзначає відносну перевагу в ній національно-патріотичних цінностей над загальноєвропейськими¹⁴. Послідовне здійснення цієї програми здійснював кабінет Ж. Віденова (1995–1996 рр.). Соціалісти намагались відновити тісну взаємодію з пострадянськими та православними країнами¹⁵. Зв'язки із західними державами відійшли на другий план. Керівництво партії, що формально не відкидало можливості вступу країни до НАТО, наполягало на реалізації ідеї створення загальноєвропейської системи безпеки за участю Росії¹⁶.

Гостра внутрішньопартійна криза на межі 1996–1997 рр. мала наслідком прихід реформаторського крила БСП на чолі з Г. Парвановим до управління БСП. Реформатори все більше схилилися до співпраці з НАТО¹⁷, але при цьому підкреслювали важливість збереження дружніх відносин з Росією¹⁸. Деякий час програма партії залишалась незмінною: на 43-ому конгресі БСП (травень 1998 р.) зазначалось, що «стратегічним вибором Болгарії є членство у ЄС», але підкреслювалась «послідовна політика незалученості до військових союзів»¹⁹. Партія підтримувала співробітництво з НАТО лише «як одного з елементів колективної європейської безпеки»²⁰. Незважаючи на відданість євроінтеграції, передвиборча програма БСП 2001 р. мало уваги приділяла механізмам здійснення цього процесу²¹.

Проте вже на 44-ому конгресі (травень 2000 р.) Г. Парванов зумів переконати однопартійців підтримати «активне партнерство та взаємодію з НАТО»²². Європейську та євроатлантичну інтеграцію Болгарії він почав розглядати як «реальний шанс вийти з «сірої зони» європейської безпеки»²³.

Остаточний перехід соціалістів на нові позиції відбувся після обрання Г. Парванова на посаду Президента Болгарії у 2001 р. Крісло голови партії обійняв реформатор С. Станішев, а консерватори були витіснені з найвищих партійних посад²⁴. Відтепер програмні документи БСП включили положення про вступ Болгарії до НАТО, що розглядалось як перший крок на шляху приєднання до ЄС. При цьому соціалісти оголошували необхідність переконатись у тому, що інтереси Болгарії будуть захищені в обох організаціях²⁵. Деякої трансформації зазнала і позиція консерваторів: вони визнали об'єктивні фактори посилення американського впливу на Балканах, проте продовжили підкреслювати важливість ролі Росії у регіоні²⁶.

Упродовж 2005–2009 рр. С. Станішев очолював коаліційний уряд, головну роль в якому відігравали соціалісти. В цей період продовжувала розвиватись тісна співпраця з державами НАТО. Уряд підтримав дії США в Афганістані й Іраку. Нове керівництво зробило важливі кроки у напрямку євроінтеграції, внаслідок яких 2007 р. Болгарія стала членом ЄС²⁷. Подальший розвиток отримали відносини і з Росією, в першу чергу в енергетичній сфері²⁸.

У 2008 р. на 47-ому конгресі БСП була ухвалена нова програма партії, що закріпила зміни, які відбулись у зовнішньополітичній стратегії соціалістів. Членство у ЄС розглядалось як можливість реалізації всього потенціалу країни, забезпечення економічного розвитку, зміцнення демократії та соціальної справедливості. Безпека Болгарії, відповідно до програми, повинна забезпечуватись в межах НАТО та Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. Серед важливих зовнішньополітичних напрямків також виділялись Південно-Східна Європа та Чорноморський регіон²⁹.

Альтернативний БСП зовнішньополітичний курс здійснював протягом 1990-х рр. правоцентристський СДС, створений 7 грудня 1989 р. на основі широкого спектру опозиційних партій і рухів. Представники цієї політичної сили обіймали посаду Президента у 1990–2002 рр., очолювали уряд у 1991–1992 рр. і 1997–2001 рр.

Неоднорідність блоку впливала на його зовнішньополітичну програму. Початкові лідери (Ж. Желев, П. Дертлієв, П. Берон) займали помірковані позиції, орієнтуючись на «нове політичне мислення» М. Горбачова. Вважалося, що Болгарія повинна брати участь у створенні загальноєвропейської системи колективної безпеки, що мало на увазі

одночасний розпуск НАТО й ОВД. Тісні відносини з СРСР повинні були зберегтись, але проголошувалась необхідність більшої економічної самостійності. Союз виступав за розвиток дружніх відносин з усіма балканськими державами, відновлення добросусідства з Туреччиною³⁰. В той же час радикально налаштована частина СДС заявляла вже в першій половині 1990 р. про необхідність вступу Болгарії до НАТО³¹. Націоналістичні рухи всередині СДС з самого початку не мали істотного впливу всередині партії, а пізніше остаточно його втратили³².

Наприкінці 1990–1991 рр. після віддалення від партії поміркованого крила та посилення позицій радикалів (Ф. Димитров, С. Савов, С. Ганев) зовнішньополітична програма СДС змінилась³³. Діяльність партії починає бути спрямованою на виведення Болгарії з радянської сфери впливу та форсоване зближення з Заходом, в першу чергу США. Ф. Димитров заявляє: «Ми не хочемо колишньої залежності від Москви. І союзницькі відносини нам також не потрібні». При цьому СДС на той момент орієнтувався на неучасть Болгарії у військово-політичних блоках, вважаючи, що система гарантій безпеки буде найкращим варіантом для країни³⁴. У відносинах з сусідами СДС віддавав перевагу багатосторонньому співробітництву, виступав за тісну кооперацію з членами НАТО у Південно-Східній Європі – Грецією та Туреччиною. Стосовно країн «третього світу» союз підтримував налагодження дружніх відносин з союзниками США одночасно зі згоранням співпраці з колишніми партнерами по Організації Варшавського договору³⁵. В умовах початку югославських конфліктів, у яких керівництво СДС звинуватило Сербію, підкреслювалась важливість європейської інтеграції регіону³⁶.

Нові розколи партії у 1992–1994 рр. призвели до того, що на перші позиції всередині СДС висуваються реформатори на чолі з І. Костовим, зовнішньополітична орієнтація яких визначалась прагматичними мотивами³⁷. На їхню думку, лише співробітництво з розвинутими державами Заходу, в першу чергу ЄС, могло вивести Болгарію з економічної кризи. Щодо Південно-Східної Європи реформісти продовжили курс попередників, виступаючи за налагодження співробітництва з Грецією і Туреччиною та недоброзичливо ставлячись до Сербії, проте була посилена економічна складова регіональної співпраці як важлива умова розвитку болгарської економіки та зміцнення стабільності на Балканах³⁸. З 1993 р. переважна частина керівництва партії перейшла на позиції вступу Болгарії до НАТО, що вважалось важливою умовою реалізації європейського курсу країни й основний засіб забезпечення національної безпеки³⁹.

Внаслідок поразки на парламентських виборах у 2001 р. та декількох розколів партія значно зменшила свій вплив, проте донині має своїх представників у парламенті (за виключенням 2013–2014 рр.). Зовнішньополітична програма партії за цей період не зазнала істотних змін. По-перше, підкреслювалась відданість європейському курсу, якомога швидшому приєднанню Болгарії до Шенгенського простору, інтеграції до ЄС Західних Балкан. По-друге, пріоритетом СДС був оголошений захист прав та інтересів болгарської діаспори⁴⁰.

Різке падіння популярності СДС викликало посилення нових правоцентристських політичних сил. Створена у грудні 2006 р. консервативна партія ГЕРБ одразу ж посіла провідне місце за електоральними уподобаннями. У 2009–2013 та з листопада 2014 р. уряд Болгарії очолює голова партії Б. Борисов. З 2012 р. Президентом Болгарії також є висуванець ГЕРБ Р. Плевнелієв. Головним зовнішньополітичним завданням партії проголошується «повноцінна інтеграція Болгарії до ЄС». ГЕРБ виступає проти євроскептицизму, вважаючи, що «в динамічному світі, що швидко змінюється, ЄС є єдиним шансом Болгарії захистити та реалізувати національні інтереси у глобальному масштабі». Підкреслюється відданість розвитку трансатлантичних зв'язків у межах НАТО⁴¹.

Проте зовнішньополітична програма партії доволі суперечлива. З одного боку, підтверджується відданість Болгарії європейським цінностям, проголошується наявність «нульових проблем» з сусідами, підтримується європейська інтеграція Західних Балкан⁴². З іншого боку, ГЕРБ приділяє надзвичайну увагу питанням захисту прав болгарської діаспори, що не завжди позитивно впливає на стосунки з іншими країнами Південно-Східної Європи⁴³.

Центристські партії намагались подолати поляризацію між лівими та правими, пропонуючи компромісну зовнішньополітичну програму. У першій половині 1990-х рр.

найбільший політичний вплив серед них мав БЗНС. Керівництво цієї партії занепокоєно сприймало послаблення РЕВ і ОВД, оскільки це могло нести загрози територіальній цілісності Болгарії⁴⁴. Замість цих організацій БЗНС, відповідно до ухваленої у 1992 р. програми, виступав за посилення ролі ООН у міжнародних відносинах. Партія підтримувала також інтеграцію Болгарії до ЄЕС⁴⁵. Гарантією національної безпеки країни мали стати не лише співпраця з Росією чи НАТО, але й, у першу чергу, розбудова добросусідських відносин на Балканах. Передбачалось відновлення втрачених економічних зв'язків з державами Близького Сходу⁴⁶. Проте вже з кінця 1994 р. союз оголосив про підтримку членства Болгарії у НАТО⁴⁷.

У 2001 р. центристські групи об'єднались навколо колишнього царя Симеона II, що повернувся до Болгарії. На чолі новоствореної партії НРСД він переміг на парламентських виборах й під іменем С. Сакскобургготського очолював до 2005 р. уряд. До 2009 р. НРСД входила до складу парламенту й урядових коаліцій. Основним зовнішньополітичним пріоритетом для цієї політичної сили було досягнення Болгарією повноправного членства у ЄС і НАТО, що вважалося гарантією національної безпеки⁴⁸. НРСД виступав за якомога швидшу інтеграцію країни до ЄС, підтримуючи приєднання до валютного союзу та введення євро як національної грошової одиниці⁴⁹. У програмі уряду С. Сакскобургготського особлива увага приділялась зміцненню співпраці в межах Південно-Східної Європи, зазначалась необхідність розвитку відносин з країнами СНД, Близького Сходу⁵⁰. Проте розколи всередині НРСД призвели до значного зменшення його впливу. У 2009 р. партія взагалі не пройшла до парламенту, внаслідок чого С. Сакскобургготський склав із себе повноваження керівника політичної сили.

Близьку до НРСД політичну орієнтацію займає РПС, на позицію якого впливає два ключових фактора: етнічний (турецький) характер партії та її ліберальна ідеологія. Політична сила була створена 4 січня 1990 р. РПС був учасником коаліційних урядів у 1992–1994, 2001–2009 і 2013–2014 рр., тісно співпрацював з урядом у 1991–1992 рр.

З моменту свого створення рух підтримував європейську інтеграцію Болгарії⁵¹, оскільки це могло б забезпечити захист прав національних меншин⁵². Але на ранніх етапах цей процес пов'язувався з нормалізацією стосунків з Туреччиною. У червні 1990 р. лідер партії А. Доган заявив про те, що «шлях Болгарії до Європи пролягає через Босфор»⁵³. Ставлення РПС до НАТО було на початку 1990-х рр. неоднозначним: у 1992 р. А. Доган вважав, що вступ країни до альянсу «суперечить життєвим інтересам Болгарії»⁵⁴, проте вже у грудні 1993 р. партія одностайно голосувала за Декларацію про приєднання Болгарії до НАТО⁵⁵.

Керівництво РПС було налаштоване проти збереження тісних зв'язків з Росією, оскільки вважало СРСР винуватим у здійсненні дискримінаційного стосовно мусульман «Відроджувального процесу». У Південно-Східній Європі воно підтримувало розвиток зв'язків з Албанією та Македонією, виходячи з їх дружньої політики відносно Туреччини. Релігійний чинник забезпечував прихильне ставлення до арабських країн, зокрема до Єгипту та Саудівської Аравії⁵⁶.

В середині 1990-х рр. після виходу з партії релігійного крила (М. Ходжа, Н. Генджев) на тлі різкого погіршення економічного становища турецької меншини зміцнюється курс на вступ Болгарії до ЄС як головного пріоритету зовнішньополітичної програми РПС, що перестає пов'язуватись зі стосунками з Туреччиною. Беззаперечною стає також підтримка євроатлантичної інтеграції Болгарії. У 1999 р. А. Доган цілком підтримав операцію НАТО у Югославії, тому що, на його думку, «політична поведінка Болгарії повинна бути такою, як у країни-члена НАТО»⁵⁷. Першочерговість вирішення економічних проблем змусила РПС переглянути підходи до розвитку відносин з православними Грецією та Росією. Керівництво партії активно просувало питання відкриття нових пунктів пропуску на болгарсько-грецькому кордоні, а також розвиток болгарсько-російських зв'язків у сфері виробництва та торгівлі тютюном, що мало б позитивний ефект для болгарських турків⁵⁸.

Безумовна підтримка інтеграції Болгарії до ЄС і НАТО збереглась і в наступному десятилітті. РПС відіграв важливу роль у переговорах про вступ Болгарії до ЄС. На той момент, за словами А. Догана, політика європейської інтеграції була найважливішим пріоритетом для країни⁵⁹. У Програмній декларації РПС, ухваленій VII національною конференцією у грудні 2009 р., РПС був оголошений однією з найголовніших рушійних сил євроатлантичної інтеграції Болгарії⁶⁰.

Праворадикальна партія «Атака», яка не брала участь у формуванні уряду, але мала значне парламентське представництво з 2005 р., розробила альтернативну існуючим зовнішньополітичну програму, що в багатьох аспектах співзвучна поглядам консервативного крила БСП. «Атака» проголошує відхід від односторонньої орієнтації на Захід. Серед нових зовнішньополітичних напрямків називаються Індія, Далекий Схід (зокрема Китай і Японія), Росія, пострадянські держави, арабські країни. Партія наполягає на дотриманні Болгарією нейтралітету та її неучасті у військових блоках⁶¹, категорично проти розташування військових баз США на території країни. В той же час «Атака» не прагне виходу країни зі складу ЄС, хоча й наполягає на перегляді деяких умов її перебування в цій організації⁶². Перевага надається інтеграційній концепції «Європи націй».

На відміну від більшості політичних сил Болгарії, партія «Атака» виступає за селективну політику стосовно сусідніх держав. Зокрема, найважливішими загрозами національній безпеці Болгарії керівники партії називають Туреччину та ісламський фундаменталізм⁶³. «Атака» вимагає від турецької влади офіційних вибачень за «геноцид болгарського народу в період османського панування», а також виплату компенсацій болгарам, що втекли у 1913 р. зі Східної Фракії⁶⁴. Крім того, партійні керівники виступають за жорсткіший курс стосовно Македонії через здійснювану там національну політику⁶⁵.

Отже, політичні партії відіграють ключову роль у зовнішньополітичному механізмі Болгарії. Саме їх представники складають Народні збори та формують Раду міністрів. Усі президенти Болгарії після 1989 р. також є їх висуваннями. Завдяки цьому партії забезпечують ідеологічну, концептуальну основу для ухвалення рішень, впливають на розташування кадрів у державних структурах, відповідальних за зовнішню політику. Тісні зв'язки між політичними партіями, Народними зборами та Радою міністрів, міністерствами та відомствами, органами розвідки і контррозвідки забезпечують ефективну діяльність зовнішньополітичного механізму Болгарії, мінімізують імовірність конфліктів між окремими його елементами.

На початку 1990-х рр. склався консенсус провідних політичних партій Болгарії щодо необхідності її вступу до ЄС, а на межі 1990-х – 2000-х рр. – до НАТО. Завдяки цьому курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію Болгарії був вдало реалізований, незважаючи на зміну при владі соціалістичних, ліберальних чи консервативних політичних сил. Консенсус щодо першочерговості членства у цих двох організаціях у Болгарії зберігається і нині, що контрастує із поширенням євроскептичних настроїв у деяких країнах Європи.

¹ *Katsikas S. Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-Communist Bulgaria.* London: I. B. Tauris, 2011. P. 41.

² Конституція на Република България. София: СИБИ, 2009. 51 с.

³ *Карасимеонов Г.* Партийната система в България. София: Nik, 2010. 316 с.

⁴ *Георгиева С.* Политически консенсус за европейската интеграция на България?: Социологически проблем // Социологически проблеми. 2005. № 3–4. С. 354–369; *Katsikas S.* All change: The reform effect of image modification within Bulgarian political parties on their foreign policy agendas during the 1990s // *Etudes balkaniques.* 2006. № 1. P. 57–78; *Spirova M.* The Bulgarian Socialist Party: The Long Road to Europe // *Communist and Post-Communist Studies.* 2008. № 41. P. 481–495; *Todorov A.* The Role of Political Parties in the Bulgaria's Accession to the EU. Sofia: Center for the Study of Democracy, 1999. 40 p.

⁵ *Светлорусова Л. М.* Георгий Пырванов – первый год президентства // Политические лидеры и стратегии реформ в Восточной Европе: Сб. обзоров и реф. / Под ред. Л. Н. Шаншиевой. М.: ИНИОН РАН, 2003. С. 36–41; *Тодоров И. Я.* Євроатлантична інтеграція Болгарії як складова модернізаційних процесів // Дриновський збірник/Дриновски сборник. Т. IV. Харків–Софія, 2011. С. 373–378; *Giatzidis E.* An Introduction to Post-Communist Bulgaria: Political, Economic and Social Transformation. Manchester: Manchester University Press, 2002. 181 p.

⁶ *Baeva I., Kalinova E.* Bulgarian Turks during the Transition Period // *Bulgaria and Europe: Shifting Identities* / Ed. by S. Katsikas. London: Anthem Press, 2011. P. 63–78; *Brusaporci G.* The Impact of the Ataka and the MRF Political Campaign on the Society: The Case of Kardjali in 2009. URL: http://anamnesis.info/fonts/versiq.1.3/journal/flash_journal/broi14-G_Brusaporci/G_Brusaporci_statiya_br_1_2_2012.pdf (дата звернення: 22.06.2017); *Genov N.* Radical Nationalism in Contemporary Bulgaria // *Review of European Studies.* 2010. № 2. P. 35–53; *Vassilev R. V.* Post-Communist Bulgaria's Ethnopolitics // *The Global Review of Ethnopolitics.* 2001. № 2. P. 37–53.

⁷ 20 точки на партия Атака. URL: http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=51 (дата звернення: 22.06.2017); Декларация за основните ценности на НДСВ.

URL: <http://www.ndsv.bg/content/28.html> (дата звернення: 22.06.2017); Манифест о демократическом социализме в Болгарии: Политическая декларация XIV внеочередного съезда БКП. Устав Болгарской коммунистической партии, принятый XIV внеочередным съездом БКП (30 января – 3 февраля 1990 г.). София: София Пресс, 1990. 38 с.; Манифест на НДСВ „Политиката, от която се нуждае България“. URL: <http://www.ndsv.bg/content/1139.html> (дата звернення: 22.06.2017); Пленум на Централния комитет на Българската комунистическа партия: За състоянието на страната, партията и непосредствените задачи (11–13 декември 1989 г.). София: Партиздат, 1989. 60 с.; Политическа рамка на ГЕРБ. URL: <http://www.gerb.bg/bg/Political-frame> (дата звернення: 22.06.2017); Политически приоритети на Съюза на демократичните сили. URL: <http://www.sds.bg/about/aims-and-priorities> (дата звернення: 22.06.2017); БСП: Промяна за всички. София: Изд-во на БСП, 1990. 30 с.; Предизборна платформа на СДС „45 години стигат. Времето е наше“ (1990). URL: http://www.omda.bg/page.php?title=%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%82%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%94%D0%A1_-1990&IDMenu=209&IDArticle=1631 (дата звернення: 22.06.2017); Предизборна програма на Съюза на демократичните сили „За възвръщане на България“ (1991). URL: <http://www.prehod.omda.bg/gallery/gallery.php?IDArticle=1766&IDMenu=666> (дата звернення: 22.06.2017); Програма на Българската социалистическа партия „За България: свободни граждани, справедлива държава, солидарно общество“ // Съвременен показател. 2008. № 21. С. 9–44; Програма на Българския земеделски народен съюз // Международни отношения. 1994. № 2. С. 117–125; Програма на Правителството на европейското развитие на България. URL: <http://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=960> (дата звернення: 22.06.2017); Програма за спасение на България (1994). URL: http://www.prehod.omda.bg/page.php?title=%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D0%B7%D0%B0_%D1%81%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F&IDMenu=851&IDArticle=1880 (дата звернення: 22.06.2017); Програмна декларация (2009 г.) / Движение за права и свободи. URL: http://www.dps.bg/media/cms_content/programna-deklaraciaDPS-VII.doc (дата звернення: 22.06.2017); Програмна схема. URL: http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid= (дата звернення: 22.06.2017); Управленска програма на Правителството на Република България „Хората са богатството на България“. URL: http://www.iri-asl.org/files/government_program1.pdf (дата звернення: 22.06.2017).

⁸ *Берон П.* Извън сценария. София: Христо Ботев, 1996. 150 с.; *Доган А.* България и новият световен ред. София: Институт за либерални изследвания, 2001. 111 с.; *Лилев А.* Информационната епоха. Т. 2: Световният и българският преход. София: Захарий Стоянов; Св. Климент Охридски, 2006. 580 с.; *Мозер А.* България трябва сама да се грижи за своята национална сигурност // Международни отношения. 1994. № 3. С. 115–117; *Първанов Г.* Преди и след десети. София: Д. Благоев, 2001. 502 с.

⁹ VII Велико народно събрание. Първо тържествено заседание (София, вторник, 17 юли 1990 г., продължение). URL: http://www.parliament.bg/pub/StenD/2013030802490517071990_1%20tuzhestveno%20zasedanie.pdf (дата звернення: 22.06.2017); VII Велико народно събрание. Седмо заседание (София, вторник, 24 юли 1990 г.). URL: http://www.parliament.bg/pub/StenD/2013030802075924071990_7.pdf (дата звернення: 22.06.2017); XXXVI Народно събрание. Триста и петнадесето заседание (София, вторник, 21 декември 1993 г.). URL: <http://www.parliament.bg/bg/plenary/ns/4/ID/2525> (дата звернення: 22.06.2017); XLI Народно събрание. Двеста и четвърто заседание (София, петък, 25 февруари 2011 г.). URL: <http://www.parliament.bg/bg/plenary/ns/7/ID/2571> (дата звернення: 22.06.2017).

¹⁰ *Млечин Л.* И курица птица, и България за граница // Новое время. 1991. № 34. С. 19–21; *Цадукоев Е.* Болгары и русские // Международная жизнь. 2008. № 8–9. С. 88–101; Bulgarian Government on New System of European Security / Bulgarian Telegraph Agency. URL: <http://www.hri.org/news/balkans/bta/1996/96-03-25.bta.html> (дата звернення: 22.06.2017); Foreign Policy Committee Adopts Draft Resolution on NATO Application / Bulgarian Telegraph Agency. URL: <http://www.hri.org/news/balkans/bta/1996/96-02-01.bta.html> (дата звернення: 22.06.2017).

¹¹ Устав Болгарской коммунистической партии, принятый XIV внеочередным съездом БКП // Манифест о демократическом социализме в Болгарии: Политическая декларация XIV внеочередного съезда БКП. Устав Болгарской коммунистической партии, принятый XIV внеочередным съездом БКП (30 января – 3 февраля 1990 г.). София: София Пресс, 1990. С. 21–38.

¹² Манифест о демократическом социализме в Болгарии: Политическая декларация XIV внеочередного съезда БКП // Манифест о демократическом социализме в Болгарии: Политическая декларация XIV внеочередного съезда БКП. Устав Болгарской коммунистической партии, принятый XIV внеочередным съездом БКП (30 января – 3 февраля 1990 г.). София: София Пресс, 1990. С. 18; Пленум на Централния комитет на Българската комунистическа партия: За състоянието на страната, партията и непосредствените задачи (11–13 декември 1989 г.). София: Партиздат, 1989. С. 21, 52–53; Предизборна платформа на Българската социалистическа партия // БСП: Промяна за всички. София: Изд-во на БСП, 1990. С. 26–27.

¹³ *Katsikas S.* All change: The reform effect of image modification within Bulgarian political parties on their foreign policy agendas during the 1990s // *Etudes balkaniques*. 2006. № 1. P. 62-65.

¹⁴ *Spirova M.* The Bulgarian Socialist Party: The Long Road to Europe // *Communist and Post-Communist Studies*. 2008. № 41. P. 486-487.

¹⁵ *Giartzidis E.* An Introduction to Post-Communist Bulgaria: Political, Economic and Social Transformation. Manchester: Manchester University Press, 2002. P. 150.

¹⁶ Bulgarian Government on New System of European Security / Bulgarian Telegraph Agency. URL: <http://www.hri.org/news/balkans/bta/1996/96-03-25.bta.html> (дата звернення: 22.06.2017); Foreign Policy Committee Adopts Draft Resolution on NATO Application / Bulgarian Telegraph Agency. URL: <http://www.hri.org/news/balkans/bta/1996/96-02-01.bta.html> (дата звернення: 22.06.2017).

¹⁷ *Katsikas S.* All change: The reform effect of image modification within Bulgarian political parties on their foreign policy agendas during the 1990s // *Etudes balkaniques*. 2006. № 1. P. 62, 67.

¹⁸ *Първанов Г.* Русия не бива да се фаворизира, но не може и да се пренебрегва // *Първанов Г. Преди и след десети*. София: Д. Благоев, 2001. С. 401.

¹⁹ *Todorov A.* The Role of Political Parties in the Bulgaria's Accession to the EU. Sofia: Center for the Study of Democracy, 1999. P. 21.

²⁰ *Първанов Г.* Къде са гаранциите за националната сигурност в предлаганата концепция? // *Първанов Г. Преди и след десети*. София: Д. Благоев, 2001. С. 408.

²¹ *Георгиева С.* Политически консенсус за европейската интеграция на България?: Социологически проблем // *Социологически проблеми*. 2005. № 3-4. С. 365-368.

²² *Карасимеонов Г.* Партийната система в България. София: Nik, 2010. С. 186.

²³ *Светлорусова Л. М.* Георгий Първанов – первый год президентства // *Политические лидеры и стратегии реформ в Восточной Европе: Сб. обзоров и реф.* / Под ред. Л. Н. Шаншиевой. М.: ИНИОН РАН, 2003. С. 38.

²⁴ *Карасимеонов Г.* Партийната система в България. София: Nik, 2010. С. 144-146.

²⁵ *Spirova M.* The Bulgarian Socialist Party: The Long Road to Europe // *Communist and Post-Communist Studies*. 2008. № 41. P. 491.

²⁶ *Лилов А.* Информационната епоха. Т. 2: Световният и българският преход. София: Захарий Стоянов; Св. Климент Охридски, 2006. С. 477-479, 482.

²⁷ *Katsikas S.* Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-Communist Bulgaria. London: I. B. Tauris, 2011. P. 52-53.

²⁸ *Садиков Е.* Болгары и русские // *Международная жизнь*. 2008. № 8-9. С. 88.

²⁹ Програма на Българската социалистическа партия „За България: свободни граждани, справедлива държава, солидарно общество“ // *Съвременен показател*. 2008. № 21. С. 35-37.

³⁰ *Берон П.* Не плуй в стария кладенец // *Берон П. Извън сценария*. София: Христо Ботев, 1996. С. 105-106; Предизборна платформа на СДС „45 години стигат. Времето е наше“ (1990). URL: http://www.omda.bg/page.php?title=%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%82%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%94%D0%A1_-1990&IDMenu=209&IDArticle=1631 (дата звернення: 22.06.2017).

³¹ *Тодоров І. Я.* Євроатлантична інтеграція Болгарії як складова модернізаційних процесів // *Дриновський збірник/Дриновски сборник*. Т. IV. Харків-Софія, 2011. С. 374.

³² *Genov N.* Radical Nationalism in Contemporary Bulgaria // *Review of European Studies*. 2010. № 2. P. 37.

³³ *Katsikas S.* All change: The reform effect of image modification within Bulgarian political parties on their foreign policy agendas during the 1990s // *Etudes balkaniques*. 2006. № 1. P. 70.

³⁴ *Млечин Л.* И курица птица, и Болгария за граница // *Новое время*. 1991. № 34. С. 20.

³⁵ *Katsikas S.* All change: The reform effect of image modification within Bulgarian political parties on their foreign policy agendas during the 1990s // *Etudes balkaniques*. 2006. № 1. P. 71-72.

³⁶ Предизборна програма на Съюза на демократичните сили „За възраждане на България“ (1991). URL: <http://www.prehod.omda.bg/gallery/gallery.php?IDArticle=1766&IDMenu=666> (дата звернення: 22.06.2017).

³⁷ *Карасимеонов Г.* Партийната система в България. София: Nik, 2010. С. 94, 101-102.

³⁸ *Katsikas S.* All change: The reform effect of image modification within Bulgarian political parties on their foreign policy agendas during the 1990s // *Etudes balkaniques*. 2006. № 1. P. 74-75.

³⁹ *Tashev B.* Security through Integration: Bulgaria's Long Road to Foreign Policy Consensus // *Slovak Foreign Policy Affairs*. 2004. № 2. P. 74.

⁴⁰ Политически приоритети на Съюз на демократичните сили. URL: <http://www.sds.bg/about/aims-and-priorities> (дата звернення: 22.06.2017).

⁴¹ Политическа рамка на ГЕРБ. URL: <http://www.gerb.bg/bg/Political-frame> (дата звернення: 22.06.2017).

⁴² XLI Народно събрание. Двеста и четвърто заседание (София, петък, 25 февруари 2011 г.). URL: <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/7/ID/2571> (дата звернення: 22.06.2017).

- ⁴³ Програма на Правителството на европейското развитие на България. URL: <http://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=960> (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁴⁴ VII Велико народно събрание. Седмо заседание (София, вторник, 24 юли 1990 г.). URL: http://www.parliament.bg/pub/StenD/2013030802075924071990_7.pdf (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁴⁵ Програма на Българския земеделски народен съюз // Международни отношения. 1994. № 2. С. 125.
- ⁴⁶ Мозер А. България трябва сама да се грижи за своята национална сигурност // Международни отношения. 1994. № 3. С. 116–117.
- ⁴⁷ Програма за спасение на България (1994). URL: <http://www.prehod.omda.bg/page.php?title=%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F&IDMenu=851&IDArticle=1880> (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁴⁸ Декларация за основните ценности на НДСВ. URL: <http://www.ndsv.bg/content/28.html> (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁴⁹ Манифест на НДСВ „Политиката, от която се нуждае България“. URL: <http://www.ndsv.bg/content/1139.html> (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁵⁰ Управленска програма на Правителството на Република България „Хората са богатството на България“. URL: http://www.iriassl.org/files/government_program1.pdf (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁵¹ VII Велико народно събрание. Първо тържествено заседание (София, вторник, 17 юли 1990 г., продължение). URL: http://www.parliament.bg/pub/StenD/2013030802490517071990_1%20tuzhestveno%20zasedanie.pdf (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁵² Доган А. Под знака на евроинтеграцията // Доган А. България и новият световен ред. София: Институт за либерални изследвания, 2001. С. 68.
- ⁵³ Katsikas S. Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-Communist Bulgaria. London: I. V. Tauris, 2011. P. 70.
- ⁵⁴ Vassilev R. V. Post-Communist Bulgaria's Ethnopolitics // The Global Review of Ethnopolitics. 2001. № 2. P. 50.
- ⁵⁵ XXXVI Народно събрание. Триста и петнадесето заседание (София, вторник, 21 декември 1993 г.). URL: <http://www.parliament.bg/bg/plenary/ns/4/ID/2525> (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁵⁶ Katsikas S. Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-Communist Bulgaria. London: I. V. Tauris, 2011. P. 71.
- ⁵⁷ Доган А. България и Косово // Доган А. България и новият световен ред. София: Институт за либерални изследвания, 2001. С. 40.
- ⁵⁸ Katsikas S. Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-Communist Bulgaria. London: I. V. Tauris, 2011. P. 71-72.
- ⁵⁹ Baeva I., Kalinova E. Bulgarian Turks during the Transition Period // Bulgaria and Europe: Shifting Identities / Ed. by S. Katsikas. London: Anthem Press, 2011. P. 76.
- ⁶⁰ Програмна декларация (2009 г.) / Движение за права и свободи. URL: http://www.dps.bg/media/cms_content/programna-deklaraciaDPS-VII.doc (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁶¹ Програмна схема. URL: http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid= (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁶² 20 точки на партия Атака. URL: http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=51 (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁶³ XLI Народно събрание. Двеста и четвърто заседание (София, петък, 25 февруари 2011 г.). URL: <http://www.parliament.bg/bg/plenary/ns/7/ID/2571> (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁶⁴ Brusaporci G. The Impact of the Ataka and the MRF Political Campaign on the Society: The Case of Kardjali in 2009. URL: http://anamnesis.info/fonts/versiq.1.3/journal/flash_journal/broi14-G_Brusaporci/G_Brusaporci_statiya_br_1_2_2012.pdf (дата звернення: 22.06.2017).
- ⁶⁵ Genov N. Radical Nationalism in Contemporary Bulgaria // Review of European Studies. 2010. № 2. P. 44.